

Harun ÇAĞLAYAN (*)

İŞ AHLAKINDA İSLAM İNANCININ ROLÜ (**)

öz

Her kültürün kendine özgü bir iş ahlakı anlayışı vardır. Ancak tüm iş ahlakı teorilerinin ortak noktası, insanı çalışmaya teşvik etmek ve kaliteli üretimin yolunu göstermektir. Bu bağlamda Batı kültüründeki Protestan ahlakı ile Müslüman kültüründeki çalışma adabı arasında bir benzerlikten söz edilebilir. Nitekim her ikisine göre de çalışmak, dinî bir ödev ve insanın varlık nedenidir.

İş ahlakının insanın düşünce, söz ve davranışlarında kendini göstermesinde yöneticilere ve eğitimcilere çok önemli görevler düşmektedir. Bu bağlamda toplumların gelecek politikaları belirlenirken İslâm'ın eğitim ve iş ahlakı fikirlerinden yararlanması gerekir. Çünkü İslâm'ın iş ahlakı ve eğitim metotlarına yönelik yaklaşımları insan doğasına uygun olan sürdürülebilir bir özellik arz etmektedir.

anahtar kelimeler

Ahlak, İş Ahlakı, Protestan Ahlakı, İslami Eğitim.

abstract

The Role of Islamic Faith in the Business Ethics

Every culture has a unique understanding of business ethics. However the common point of all business ethics theory is to encourage people for working and to show him the way of the quality production. At that rate, it can be

mentioned a similarity between the work etiquette of Muslim culture and Protestant ethic of Western culture. Indeed, according to either working is a religious duty and cause of human existence.

Administrators and educators have a very important task that the work ethic's showing itself in people's thoughts, words and behavior. In this respect, it should be benefited from education and work ethic ideas of the Islam, when determining the future of community policies. Because approaches related to work ethic and educational methods in Islam has a sustainable feature which is compatible with human nature.

keywords

Ethic, Business Ethics, Protestant Ethics, Islamic Education.

Giriş

İnsan, ancak toplumsal bir yapı içerisinde kendini gerçekleştirebilir. Toplum ise kendi varlığını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmek için etkin bir ahlak duygusuna ihtiyaç duyar. Genel olarak ahlak, insanlar tarafından benimsenen toplumsal davranış biçimleri (Arslan, 2001: 1) bağlamında doğru-yanlış veya iyi-kötü kavramlarıyla ilgilidir. İş ahlakı ise çalışma hayatında sevgi, saygı ve adaleti gözeten önemli bir ahlak alanıdır. Toplumdan topluma veya aynı toplum içerisindeki farklı toplumsal sınıflar arasında farklı şekilleri olmakla beraber, tüm ortamlarda genel bir iş ahlakından söz etmek mümkün görünmektedir (Arslan, 2001: 47).

Literatürde çalışma, meslek ve ekonomi ahlakı olarak değişik şekillerde ifade edilmeye çalışılan iş ahlakının niteliğine, amacına ve sınırlarına ilişkin birçok yaklaşım mevcuttur. Bu tartışmalara girmeksizin genel olarak şunu söylemek mümkündür. Çalışma ahlakıyla iş ahlakı birbiriyle iç içe geçmiş yapı sergilediğinden dolayı esas itibarıyla çalışma ahlakının yerleşmiş olduğu toplumlarda iş ahlakının gelişmiş olduğu kabul edilebilir. Rasyonel olan bu varsayımın doğruluk derecesini reel hayatta da görmek mümkündür (Kurtuluş, 2005: 741).

İş ahlakının reel uygulamalarından olan meslek ahlakı ise ilgili meslek mensuplarının sahiplenmesi ve uyması gereken ahlakı ilkeleri (code of conducts) içermektedir. Meslek ahlakının ilkeleri, meslek örgütlerinin ortak çabasıyla kendi mensuplarını disipline edici düzenlemelerden oluşur ve sonuçta ilgili mesleğin saygınlığının artmasına katkıda bulunur. Bu ilkelerin ihlali durumunda kınamanın yanı sıra, geçici veya sürekli olarak meslekten men etmek gibi hukuksal sonuçları da olan birtakım yaptırım güçleri devreye girer (Kurtuluş, 2005: 743). İş ahlakının sınırları, sadece işçi-işveren ve yönetici-işletme arasındaki ilişkiler ağını değil, aynı zamanda toplumsal sorumlulukları da bünyesinde barındıran bir kurallar bütünüdür (Kurtuluş, 2005: 741).

Her kültürün kendine özgü bir iş ahlakı anlayışı vardır. Ancak tüm iş ahlakı teorilerinin ortak noktası, insana çalışma azmi aşılacak ve kaliteli üretimin yolunu göstermektir. Bu açıdan Batı kültüründeki Protestan ahlakı ile Müslüman kültüründeki çalışma adabı arasında bir benzerlikten söz edilebilir. Çünkü her iki yaklaşım da çalışmayı dinî bir ödev ve insanın varlık nedeni olarak görmektedir. Günümüzdeki hâkim ekonomik sistemin kapitalizm, kapitalizmin ruhu olarak da Protestan ahlakının öne çıkması nedeniyle, Max Weber (ö.1920)'in görüşlerine çalışmada sıklıkla müracaat edilmiştir. Bu şekilde hem günümüzdeki mevcut iş ahlakının nitelik, kapsam ve kökenleri ortaya konularak bunların hangi ölçüde İslâmî değerlerle ilişkili oldukları tespitinin yolu açılacak, hem de İslâmî öğretinin öngördüğü iş ahlakıyla Protestan ahlakının karşılıklı mukayese edilme fırsatı elde edilecektir.

İş ahlakında İslâmî eğitimle insânî eğitim arasında gerçekte bir fark yoktur. Çünkü İslâmî eğitimin temel hedefi, insan ve onun yaşamı algılayış biçimini belirleyebilmektir. Dolayısıyla ahlak ve eğitim söz konusu olduğunda İslâmî ve gayr-i İslâmî gibi ifadeler, gerçekte bu kavramlar arasındaki bir farklılıktan değil, sadece tanımlamada karşılaşabileceğimiz birtakım sıkıntıların önüne geçme gayretinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda sosyal bilimlerin veya bir diğer deyişle insânî ilimlerin insana ilişkin tüm bilimsel bulguları, aynı zamanda İslâmî öğretinin de kazanımlarıdır. Buna göre, genel eğitimin insan davranışları üzerindeki hedeflerine ilişkin İslâmî yaklaşımlar, insan aklının ve duygularının dışında değerlendirilemeyeceği için Protestan ahlakının da bilimsel yönlerini İslâmî olarak değerlendirebiliriz.

A. Modern İş Ahlakı

Günümüz iş dünyasının çoğunluğuna hâkim olan kapitalist ekonomi anlayışını, dünyanın güncel iş ahlakı olarak değerlendirebiliriz. Bundan dolayı kapitalizmin şekillenmesinde hangi etkenlerin ağırlıklı rol oynadığına ilişkin bulgular, aynı zamanda yürürlükte olan iş ahlakının temellerini anlamak açısından yararlı olacaktır.

Kapitalizmin mantığını anlamak söz konusu olduğunda Max Weber'in konu hakkındaki fikirleri, müracaat edilmesi gereken ilk kaynaklar arasındadır (Kurtuluş, 2005: 741; Torun, 2002: 96). Weber'e göre kapitalizm, her dönemde var olan kazanma açlığı duygusunun dizginlenmesi veya en azından aklî olarak dengelenmesidir. Kapitalist bir ekonomik eylem, değiş tokuş fırsatlarının kullanımından kazanç elde etmeye odaklı bir eylemdir. Kapitalizmi ilke edinmiş bir işletmenin verimliliği esas alan bir kazancı gözetmesi zorunludur. Aksi takdirde bu işletmenin kapitalist iş dünyasında varlığını sürdürmesinin olanağı yoktur (Weber, 1999: 16-17).

Weber'in ekonomiyle ilgili görüşlerini benzerlerinden ayıran en önemli nokta, onun ekonomiyle dinî inanış arasında yakın bir görmesinde gizlidir. Ona göre dünyevi mesleklerde yani iş hayatında ödevin yerine getirilmesini, ahlaki eylemin en yüksek içeriğidir. İş hayatındaki kavramlara dinî bir anlayıştan hareketle değer atfedilmesi Protestan mezheplerin ortak bir özelliğidir (Weber, 1999: 68, 69; Akyüz & Çapcıoğlu, 2013: 89-91). Protestan ahlâkın iş hayatına hayata kazandırdığı en önemli ahlâkî erdem, bireyin mesleğini icra ederken sergileyeceği düzenli ve metodik çalışmanın dini bir görev olduğu bilincini aşılmasıdır (Torun, 2002: 95). Bundan dolayı iş ahlakıyla ilgili değerlendirmelerde dinî motiflerin önemine vurgu yapmak isteyen çoğu araştırmacının Weber'in görüşlerine müracaat etmesine şaşılmamalıdır.

Kalvinizmin ve Protestan mezheplerin kapitalizmin tarihsel gelişimindeki önemli rolüne (Weber, 1999: 84) ve bu yaklaşımların beslediği Püriten¹ meslek kavramının iş hayatındaki etkilerine (Weber, 1999: 131; Akyüz & Çapcıoğlu, 2013: 90-91) vurgu yapan Weber; Katoliklerin ve garip bir şekilde Luthercilerin, Kalvinizimden nefret etmelerinin ortak nedenini, onun ahlaki özelliğine bağlar. Nitekim Katoliklik ve Luthercilikte dini yaşam ve dünyevi işlerin tümüyle birbirinden farklı işler olduğu ilk bakışta anlaşılabilir. Başta siyasal olmak üzere başka nedenleri de olan bu yaklaşım biçimine, dinî motiflerin kullanıldığı edebiyatta bile rastlamak mümkündür (Weber, 1999: 74, 75).

Kalvinizm ile kapitalizmin hayata bakış tarzındaki benzerliği Protestan ahlâkının bir yansıması olarak görmek mümkündür. Nitekim Protestan ahlâkı, inananları dünya nimetlerinin çekiciliğine karşı uyarır ve nimetlerin israfa neden olabilecek bir şekilde kullanılmasından mensuplarını sakındırır. Aynı şekilde kapitalizm ise iş hayatının akılcı bir düzenlenmesini ve kazancın çoğunun üretim araçlarının gelişmesini sağlamak için kullanılmasını öngörür (Torun, 2002: 95).

Weber'in ekonomi ile dinî inanç arasında bir bağ kurmaya çalıştığı veya en azından iş hayatında laik yaklaşımları tasvip etmediğini söylememiz mümkün görünmektedir. Nitekim ona göre iş; her şeyden önce yaşamın tanrı tarafından yazılmış amacıdır. Tembellik ve çalışmaya olan isteksizlik, kutsanmışlık açısından bir noksanlığın belirtisidir (Weber, 1999: 136). Nitekim ilâhî takdir, herkesin kabul edebileceği bir meslek öngördüğü için her meslek erbabı kendi mesleğini yapmakla yükümlüdür. Meslekler, Luthercilikteki gibi itaat edilecek ve insanın kendini geliştirmesine yardımcı olacak yetenekler değil, tanrının şerefini yüceltmeye yarayan araçlardır (Weber, 1999: 137).

Weber, çalışmak hakkında şöyle düşünmektedir: "Eğer tanrı size, ruhunuza ya da bir başkasına zarar vermeden başka bir yoldan kazanacağınızdan daha çoğunun yasal olarak kazanmanızı sağlayacak bir yol gösteriyorsa ve siz bunu geri çeviriyorsanız ve daha az kazanç getiren yolu izliyorsanız, o zaman mesleği-

nizin amaçlarından birine ters düşersiniz. Bunun anlamı, tanrının vekili olmayı ve onun verdiği ve istediği zaman onun için kullanabileceğiniz armağanlarını kabul etmeyi reddetmenizdir. Zengin olmak için, bedensel zevkler ve günah için değil, tanrı için çalışmalısınız. Zenginlik, tembelliğe ve günahkâr yaşam zevklerine karşı bir tahrik ise, o zaman tehlikelidir ve daha sonra kaygısız ve zevk içinde yaşayabilmek amacıyla peşinden koşuluyorsa; ancak o zaman kötüdür. Ama mesleki görevin yerine getirilmesi açısından zenginliğe ahlaki olarak izin verilmekle kalınmaz, aynı zamanda emredilir de! Kendisine emanet edilen yeteneği geliştirmede için reddedilen uşak ile benzerlik, aynı şeyi dile getiriyor gibi görünür. Çoğunlukla iddia edildiği gibi, fakir olmayı istemek, hasta olmayı istemek ile aynı şeydir. İş kutsallığı açısından kınanır ve tanrının şerefine de zarar verir. Özellikle, çalışabilecek durumda olanın dilenmesi, yalnız tembellik olduğu için günah değil, aynı zamanda insanın komşusuna karşı da işlediği bir suçtan dolayı da günahdır” (Weber, 1999: 139-140).

Kalvinizm ile kapitalizmin hayata bakış tarzındaki benzerliği Protestan ahlâkının bir yansıması olarak görmek mümkündür. Nitekim Protestan ahlâkı, inanları dünya nimetlerinin çekiciliğine karşı uyarır ve nimetlerin israfa neden olabilecek bir şekilde kullanılmasından mensuplarını sakındırır. Aynı şekilde kapitalizm ise iş hayatının akılcı bir düzenlenmesini ve kazancın çoğunun üretim araçlarının gelişmesini sağlamak için kullanılmasını öngörür (Torun, 2002: 95). Weber, Protestan ahlakının çalışana kazandırdığı en önemli kazanımlar arasında ilk sırayı ekonomik kazanca değil, dinsel anlamda yetkinliğe ve seçilmişliğe ulaştırmasına veriyordu. Nitekim Protestan ahlakına sahip olan çalışanlar, kazançlarını kutlamalar, lüks hayat ve sanat koruyuculuğuyla kendi zevkleri uğruna boşa harcayan Katolik Latin bankerlerin tersine, yeniden ekonomiye yatırarak ekonomik ilerlemenin gücüne güç katıyorlardı. Onların anlayışına göre servetin gerçek anlamda tadını çıkarmak, onu toplumla paylaşarak devamlı arttırmaktan geçiyordu. Artan servet, kendisiyle beraber toplumun da gelişmesine ve refahın artmasına neden olduğu için Tanrı'nın da beğenisini kazanacaktı. Bu anlamda modern kapitalist, dünyanın refahı için çalışan bir kahraman olacaktı (Aricioğlu, ts: 11).

Weber'in yaklaşımına göre dinî inancın özü, mutluluğun salt tatmin hissi değil, tanrının şerefini arttırmak için çalışmaktır. Bundan dolayı Hıristiyan asketizmi, manastırda dünyayı önemsemiyor ve reddediyor gibi görünmesine karşın, gerçekte kilise ile onu yönetmeye aday bir görünüm arz etmektedir (Weber, 1999: 132). Çalışmak, başka bir amaç uğruna değil Tanrı'nın şanını yükseltmek için ise yaşamın özünü ve huzurun kaynağını oluşturur. Ancak ebedi huzurun mekânı bu dünya değildir. Dolayısıyla insanlar, son derece önemli olan Tanrı'nın kendilerine bahşetmiş olduğu zamanı en iyi şekilde kullanarak maddi ve manevi kazanca dönüştürmelidir. Bu bağlamda boşa zaman harcama, lüks ve sağlık

için zorunlu olan ihtiyaçtan fazla uyku gibi israfa neden olan her türlü davranıştan uzak durarak insanlar, kutsanmışlıklarını garanti edebilmek için gündüzleri üstlerine düşen görevleri yerine getirmelidir. Çalışmadan kaybedilen her saat, tanrının şanını arttırma fırsatından çalınmış bir hizmet kaybı olarak görülmelidir. Çalışanlar meslek etiğinin bir parçası olarak Pazar günleri de ibadete ayırmalıdır. Ancak iş hayatlarında tembel olanlar, zamanı geldiğinde de tanrıya ayıracak zamanı olmayanlardır (Weber, 1999: 135).

Weber'e göre meslek sözcüğünde dini bir tasarım olduğu, yanlışlığa yer vermeyecek kadar açıktır. Meslek, Tanrı tarafından insana verilen bir ödev veya en azından böyle bir bilinci çağrıştırmaktadır. Meslek kavramında tanrının insana biçtiği rol ve bu rolün yerine getirilmesi vardır. Çünkü meslek, insan için sınırsız çalışma alanları sunar ve kişinin yaşama amacıdır. Meslek bilinci, olgun şekliyle sadece Protestan halklarda kendini göstermekle birlikte tarihi ve modern tüm toplumlarda vardır (Weber, 1999: 67, 74). Weber, meslek bilincinin modern bir yansıması olarak kapitalizmin tamamlayıcı (gerekli) ve zorunlu (yeterli) şartları yönleriyle Batı'da tam olarak ortaya çıkmasının nedenini, diğer toplumlardan farklı olarak zorunlu şart dünyaya dönük asketizmin sadece Batı'da belli bir kişilik tipi yarattığıyla ilişkilendirir (Weber, 1993: 62; Akyüz & Çapcıoğlu, 2013: 89-91)

Esasen Weber'in mesleğe ilişkin orijinal gibi sunulan bu yaklaşımı, asırlar önce Müslüman düşünürler tarafından da ortaya konulmuştur. Şu farkla ki, Müslüman düşünürler bu anlayışlarını, çıkarsama yoluyla ulaştıkları insânî bir düşünceden değil, inanç yoluyla ulaştıkları ilâhî bir veriden hareketle ulaşımlardır. İslâmî öğretilere göre insan, evrene yön verecek olan halifedir. İnsan; ancak önünde bulunduğu sınırsız imkânlarla sahip bu evrene şekil verebildiği oranda başarılı olabilir. Tanrının insanı yaratma amacı veya ondan beklentisi, evrene yön verme görevini sağlıklı bir şekilde yerine getirmesidir. Buna göre insanın kaderi veya görevi, kendisine yaraşır bir şekilde evrene şekil vermesidir. Şu halde insan; ancak evrene yön verebildiği oranda kendini gerçekleştirebilir.

B. Müslüman İş Ahlakı

Gerek toplumdaki iş paylaşımının sürdürülebilir bir şekilde devamı ve gerekse bireysel kontrol odağının sağlıklı bir biçimde temellendirilmesinde dindarlığın oldukça önemli bir etkisi vardır (Torun, 2002: 95; Çapcıoğlu, 2013: 407-8). İslâmî öğreti, bireysel ve toplumsal olarak insanların özgür olmalarının yolunun sıkı bir çalışmadan ve kaliteli üretimden geçtiğini öngörmektedir (Uçanakok, 2004: 3) Buna rağmen, Müslüman toplumların neden bu ilkeleri içselleştiremedikleri konusunda değişik yaklaşımlar vardır. Kanaatimizce bu sebeplerin en önemlilerinden biri, geleneksel Müslüman düşüncesinin dünyayı algılama biçimi-

midir. Buradaki “Müslüman düşüncesi” kavramını bilinçli olarak kullanıyorum. Çünkü gerçekte İslâmî düşüncenin dünyaya ve iş hayatına teorideki bakış açısı ile Müslüman halkların bu teoriyi uygulamada sergileme biçimlerinin aynı olmadığı düşüncesindeyiz.

Müslümanlar, dünyayı gelip geçici ve değersiz bir değer olarak gördükleri için onunla gerektiğinden fazla ilgilenmeyi basitlik hatta bazen günah olarak görmüşlerdir. Peki, buradaki “fazladan” ifadesinin sınırlarını belirleyen nedir? Dahası geleneksel Müslüman düşüncesine hâkim olan dünyanın değersiz bir âlem olduğu düşüncesi ne derece gerçeği yansıtmaktadır? Bu ve benzeri soruları çoğalmak mümkündür; ancak burada üzerinde önemle durulması gereken husus, günümüz Müslümanlarının çalışmayı neden bir yaşam biçimi haline getiremedikleri değil, İslâmî düşüncenin iş ahlakına dair genel ilkelerinin ne olduğudur. Bu ahlâkî ilke ve metotların genel olarak neler olduğunun bilinmesi yararlı olacaktır.

İslami öğretinin iş ahlakı için öngördüğü temel ahlâkî ilkeler, gerçekte onun genel hayat için öngördüğü ilkelerden bağımsız değildir. Dolayısıyla İslâmî öğretinin toplumsal ilişkiler için tavsiye ettiği, -fıkıh ilminde farz ve vacip olarak kavramlaştırılan- Kur’an’ın tüm emir ve yasaklarını iş ahlakı için de kabul etmemiz mümkündür. Aynı şekilde Hz. Muhammed’in adâb-ı muaşeret kapsamında değerlendirilen kardeşlik, cömertlik, îsâr, yardımlaşma gibi davranışları da İslâmî öğretinin iş ahlakına ilişkin çözümlerinden sayabiliriz. Yine daha önceden de bahsi geçtiği gibi insanın doğuştan getirdiği ve tüm insanlarda ortak bir değer olarak mevcut olan iş ahlakına ilişkin ahlâkî ilkeleri, İslâmî iş ahlakının öngördüğü çözümlerden saymamız mümkündür (Zaim, 2013: 186; bkz. Çapcıoğlu, 2013: 407-8).

İslâmî öğretiye göre insan, varlığında tanrısal bir nefes taşıyan² çok değerli³ bir canlıdır. İnsanın bu kadar değerli olmasının nedeni, ona bahşedilen akıl⁴ ve özgür iradesiyle yeryüzünü şekillendirme⁵ gücüne sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla beraber insan, bencil ve cahil bir yaratılışa sahip olduğundan dolayı âciz bir canlıdır. Onun bu acziyeti nedeniyle kendisine verilen nimetleri kaybetmesi ve kötü durumlara düşmesi içten bile değildir. İnsandaki ahlâkî zafiyetin en önemli nedeni, nefsanî isteklerdir. İslâmî öğretinin çizmiş olduğu sınırlar, insanın arzu ve istekleri giderecek kadar geniştir. İnsanın yaratılışından kaynaklanan nefsanî isteklere yönelik eğitsel sınırları sırf inat ve isyan duyguları nedeniyle aşmak isteyenler, başta kendilerine zarar vermektedir.⁶ Dolayısıyla meşru olmayan duyguların akıl, kalp ve vicdan aracılığıyla kontrol altına alınmaması durumunda insan, varlığın en üst derecesinden en düşük seviyesine düşmektedir (Çağrı, 2013: 31, 32).

İnsanın sahip olduğu özgür irade, gerçekte ona çok büyük bir değer verdiği gibi aynı zamanda büyük bir sorumlulukta yüklemektedir.⁷ Bu sorumluluğun ilk

aşaması, çalışmak⁸ ve kendi kaderini çizmek⁹ görevi iken, ikinci aşaması ise bu görevi yerine getirirken kendine ve başkalarına zarar verecek uygulamalardan uzak durmaktır.¹⁰ Ancak bu şekilde ulaşılan başarıların bir değeri ve mükâfatı vardır. Dolayısıyla İslâmî öğretiye göre birey, sadece kendisinden değil başında bulunduğu sistemden de sorumludur (Altıntaş, 1996: 62). İslâmî öğretinin çalışmak ve sorumlulukla ilgili bu temel yaklaşımı, pratikte sağlıklı bir toplum düzeninin teşekkülüyle kendini gösterir. Bu ilkenin İslâm peygamberinin dilindeki ifadesi: “Her biriniz çobansınız ve her biriniz başında bulduklarınızdan sorumlusunuz” (Buhârî, Zekat 16; Müslim, Zekat 91) şeklindedir. İslâmî ahlak ilkelerinin tamamı, her ne kadar bireyi muhatap alsada gerçekte, toplumun ıslahını amaçlamaktadır. Çünkü bireyleri ahlaklı olmayan bir toplumun çok fazla varlığını sürdürmesi düşünülemez.

İslâmî öğretinin ekonomik ilişkilerdeki temel yaklaşımı, sorunların ahlak ilkeleri aracılığıyla çözümlenmesi yönünde iken; ahlâkî ilkelerin yeterli kalmadığı durumlarda hukuka müracaat edilmesi yönündedir (Ayengin, 2003: 658,659). Yani İslâmî öğretinin iş ahlakı konusunda tıpkı koruyucu hekimlik gibi çalıştığını düşünebiliriz. Hastalık henüz ortaya çıkmadan önce gerekli tedbirleri almayı öngören koruyucu hekimliğin, hastanelere olan ihtiyacı kaldırmadığı gibi, İslâmî öğretinin iş hayatına yönelik ilkelerinin ahlâkî olması da mahkemelere olan ihtiyacı kaldırmamaktadır. İş hayatıyla ilgili düzenlemeleri öncelikle ahlâkî ilkelere bağlayan İslâmî öğreti, olası sorunları en aza indirmek için erdemli insan kavramına vurgu yapar. Erdemli insan, işletmelere yalnızca kazanç değil, aynı zamanda bereket katar (Zaim, 2013: 195). Nitekim iş hayatı sadece kazanç değil, kazancın yeniden değerlendirilmesini de içeren bir süreçtir.

İslâmî öğretinin iş ahlakına ilişkin öneri ve çözümlerini birbirinden bağımsız başlıklar altında işlenmesi çalışmanın sınırlarını açacağından dolayı kavramlaşmış ilkelerini vermek daha uygun olacaktır. İslâm bilginleri, ayet ve hadisler aracılığıyla bahsi geçen bu ilkelerin değişik yönleriyle ilgili ciltler dolusu eserler kaleme almışlardır. Ancak biz burada yalnızca İslâmî öğretinin iş ahlakıyla ilgili başlıca ilkelerini hatırlatmakla yetineceğiz.

Sağlıklı işleyen bir sistem kurmanın yolu, bireysel olarak doğruluk ve güvene dayalıyken, toplumsal olarak sevgi ve saygıdan geçer. Dolayısıyla ayet ve hadislerde özellikle iş hayatında doğruluk,¹¹ itimat,¹² sevgi¹³ ve saygı¹⁴ en fazla tekrar edilen ahlâkî ilkelerdendir. Aynı şekilde toplumun sağlam adımlarla geleceğe taşınmasında iyilik üzerine yardımlaşma,¹⁵ tevazu,¹⁶ diğerkâmlık¹⁷ gibi temelde insan ilişkilerini güçlendirmeye yönelik sayısız ahlâkî ilke bulunmaktadır.

İslâmî öğretinin genel ahlaka dair tavsiyelerini çalışma hayatıyla da ilişkilendirmek mümkündür. Ancak daha özel olması açısından iş ahlakıyla ilgili ya-

pılması tavsiye edilen ve sakınılması istenen durumları şu şekilde özetlemek mümkündür: İslâm, metodik olarak iş hayatında öncelikle kazancın meşru yollardan temin edilmesini ister¹⁸ ve haksız kazançtan insanları sakındırır. Bu kapsamda ölçüde adaletli olmayı,¹⁹ emanete ve söze²⁰ riayet etmeyi, kanaatkârlığı²¹ ve insanların haklarını gözetmeyi emrederken; rüşveti,²² israfı,²³ faizciliği²⁴ ve hırsızlığı yasaklar.

Son tahlilde hem genel iş ahlakının hem de İslâmî iş ahlakının mesleğe ve meslektaşına, topluma ve müşteriye, son olarak da mala ve hizmete yönelik üç temel alanından bahsetmek mümkündür. Buna göre işçi, işinin hakkını vererek işveren ise çalışanın hakkını vererek meslektaşlarına karşı güven aşılmalıdır. Aynı şekilde meslek erbabı, müşteriye sömürülecek bir değer olarak değil, ihtiyacını gidermeye çalışan biri olarak görmelidir. Yine verilen hizmetin ve üretilen malın kalitesi ile maddi ve manevi değerlere zarar vermemesi, iş ahlakının gereklerindedir. İş ahlakının bu üç ilkesine aykırı tutum ve davranışların etik olduğundan bahsetmek mümkün değildir (Karagül, 2012: 8).

Çalışma hayatında gevşeklik (tembellik-pasif direniş-işten kaytarma), aldatma (yalan- ihalelere fesat karıştırma -hileli satış) ve haksız kazanç (yolsuzluk-rüşvet-vergi kaçırma) gibi metodik zararların yanı sıra uyuşturucu, kumar (belli bir ödeme yapma karşılığında ekonomik kazanç vaat eden her türlü şansa dayalı oyun ve çekilişler) ve fuhuş (muzır neşriyat, kadın ve çocuk ticareti) gibi aile yapısı yıkması nedeniyle toplumun temellerini tehdit eden kötü alışkanlıkların ticaretini yapmanın akıl ve vicdanla anlaşılır hiçbir yanı yoktur. Zaten bahsi geçen bu kötü tutum ve fiiller, topluma verdikleri zarar nedeniyle tüm dünyada genel ahlaka aykırı kabul edilerek yasa tarafından ya yasaklanmış, ya da en az indirgenecek düzenlemelere konu olmuştur (Karagül, 2012: 9).

C. İş Ahlakı ve İnanç Eğitimi

Hiç şüphesiz İslam dinî, çalışma ahlakının önemini vurgulayan dinlerin başında gelmektedir Dahası kanaatimize göre insanlık, her ne kadar kurumsallaşması halen tamamlayamamış olsa da iş ahlakı felsefesini, İslâm medeniyetine borçludur. Nitekim İslâmî düşüncenin temel dayanağı olan Kur'an'da, asırlar önceden çalışmak ile ilgili tavsiyelerinin tamamının günümüzdeki birçok teoriden tarafından tekrar edildiğine tanık olmaktadır. Nitekim günümüzde yapılan birçok araştırma, İslâmî öğretinin egemen olduğu eğitim programlarından yetişen bireylerin tutum ve davranışlarında iyi yönde değişimler olduğuna ilişkin bulgularla sonuçlanmıştır. Bu bulgular, genel olarak İslâmî öğretinin asrımızda genel kabul gören homo economicustan farklı ve daha iyi bir insan modeline sahip olduğu yönündedir (Eren, 2013: 381). İslâmî öğretinin ahlak almayışında meydana getirdiği temel zihniyet değişimi, kişisel irade eğitimi esas almasıdır (Çağrı, 2013: 25).

Modern Batı'nın ekonomik ruhu olduğu savunulan Protestan ahlakının birçok temel ilkesi, adeta Kur'an ayetlerinin tefsiri niteliğindedir. Örneğin; İslâmî öğretide insanın yeryüzünde halife olarak yaratıldığı²⁵ gerçeği, Protestan ahlakında insanın varlık sebebinin çalışmak olması şeklinde kendini gösterir. Aynı şekilde İslâmî öğretinin insanlığa kazandırdığı dinî bir anlayış olan çalışmanın ibadet sayılması, birebir Protestan ahlakı tarafından taklit edilmiştir. Yine Kur'an'da ısrarla malın toplumun tüm kesimleriyle paylaşılması,²⁶ infak uygulamalarının temel ibadetlerden sayılması²⁷ ve iman etmenin bir gereği olarak görülmesi, Protestan ahlakı için de vazgeçilmez temel ilkelere aittir.

İslâmî ve Protestan çalışma ahlaklarının temel unsurlarından olan bireyin kendini işe adanması, ahlaki olmayan servet kazanımlarından kaçınma, işbirliği ve rekabet gibi kavramların benzerliği dikkat çekicidir. Protestan çalışma ahlakının halkının çoğunluğu Müslüman olan Türkiye'de ne derece etkin olduğunu araştıran bir araştırmaya göre²⁸ Müslüman yöneticilerin Protestan olan İngiliz meslektaşlarına oranla "para ve zaman tasarrufu", "sıkı çalışma ve başarı ilişkisi", "içsel kontrol odağı" ve "sonuç odaklı çalışma" alanlarında daha yüksek puanlar alırken; "boş vakte ilişkin tutum" boyutunda geri kaldıkları gözlenmiştir. Zikredilen bu araştırma, Protestan çalışma ahlakının iddia edildiği gibi sadece Protestan anlayışa sahip toplumlardan kaynaklanmadığına işaret etmektedir (Uçanok, 2004: 2, 3). Yine Arap ülkelerinde yapılan bir araştırmaya²⁹ göre, iş ahlakının dinden uzak olarak algılanması ve uygulanması, çalışanların iş doyumları üzerinde olumsuz etkiye neden olmaktadır (Gök, 2008: 12).

İş ahlakının yerleşmesinde, çalışma isteğinin teşvikinde ve kaliteli üretimin sağlanmasında çalışma hayatına büyük katkıları olan Protestanlık, önceleri kapitalizmin ortaya çıkması için zorunlu bir ruh iken daha sonraları kapitalizmin elinde şekillenerek evrilmiştir (Torun, 2002: 95). Protestanlığın zaman içerisinde ekonominin çarklarından biri haline dönüşmesi, onun iş dünyasında başarı kıstası olarak niyeti değil, sonucu önceleme (Uçanok, 2004: 3) nedeniyledir. Sınırsız faiz de dahil tüm ekonomik argümanları kâr amacıyla meşru gören bir anlayış, başka türlü nasıl mazur görülebilir!? Bundan dolayı olsa gerek günümüzde kapitalizm, çoğu zaman talan, vurgun, hilekârlık ve sömürü sistemi şeklinde algılanmaktadır (Torun, 2002: 89).

Gerçek şu ki, Weber'in kapitalizmle ilgili olarak teorideki pozitif öngörülleri, en azından günümüzdeki uygulanan kapitalizm için söyleyecek olursak, ütopyadan öteye geçememiştir. Çünkü mevcut kapitalizm uygulamaları, sadece büyük şirketlerin gücünü artıran ve insanlığı onların çizdiği sınırlar içerisinde yaşamaya zorlayan kölelere dönüştürmüştür. Kültürel zenginliğin ortadan kalktığı; kişisel, toplumsal ve siyasal hedeflerin standartlaştığı ve insanlığın belli hedefler doğrultusunda güdüldüğü bir medeniyetin ne ölçüde ahlâkî olduğu tartışılmalıdır. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Weber'in geçerli sayılabilecek

ölçüde ilmi gelişmeyi sadece Batı medeniyetinin gerçekleştirebildiği ve diğer medeniyetlerin kazanımlarını, başta matematiksel ve deneysel kesinlikten uzak olmak üzere, farklı açılardan yetersiz gören yaklaşımları (Weber, 1999: 13-16), onun tarafsız bir bakış açısıyla iş ahlakı kavramını değerlendirdiğine ilişkin bir takım çekinceler doğmasına neden olmaktadır.

İş hayatının sağlıklı bir şekilde devamı için taraflar arasında etkin bir etkileşim, güven, birliktelik, denetim, iş barışı, dürüstlük, saygı ve eşitlik gibi kavramların ne ifade ettiğinin bilinmesi ve uygulanması gerekir. Bu kavramlar aynı zamanda iş etiğinin evrensel niteliğini oluşturmaktadır (Gök, 2008: 10, 11). Nitekim en son açıklanan yıllık iş ahlakı raporlarının tespitlerine göre, çalışma hayatında dünyada en çok değer verilen ahlâkî ilkelerin başında; dürüstlük, adâlet, sorumluluk, akli kullanma, cesaret, merhamet, cömertlik, tevazu, dinî inanç ve çevre bilinci gelmektedir (Torlak, vd. 2013 İGİAD İş Ahlakı Raporu).

Felsefi düşüncenin ahlak anlayışında olduğu gibi (Tillich, 2006: 62) İslâmî öğretinin merkezinde de eğitim vardır. Müslüman geleneğinde ahlak eğitiminde en önemli kural, tedriciliktir. Tedricilik metodu aracılığıyla birey, ahlâkî ilkeleri anlayarak ve uygulayarak sindirerek içselleştir (Adî, 2013: 56, 72). Ahlâkî ilkelerin eğitimle kişiye kazandırılmasında bir diğer önemli ilke ise tekrardır. Tekrarlama yöntemi de tedricilik metodu gibi ahlâkî ilkelerin benimsenmesinde ve içselleştirilmesinde son derece yararlıdır (Adî, 2013: 58). Kanaatimizce gerek tedricilik ve gerekse tekrar metodunun ahlâkî eğitimde bu denli önemli bir yer işgal etmesinin nedeni, insan doğasının unutkanlık ve alışkanlığa çok açık olmasındandır. Bundan dolayı olsa gerek, Kur'an'da başta iş ahlakı olmak üzere ahlâkî ilkelere yönelik emirler ısrarla tekrar edilir. İş ahlakına ilişkin ahlâkî ilkelerin çok tekrar edilmesinin nedeni, kanaatimizce iş ahlakının kamusal niteliğinden kaynaklanmaktadır.

İş ahlakına yönelik ahlâkî ilkelerin bireye kazandırılmasında teoriden daha çok pratik ön plandadır. Bundan dolayı bireyin küçüklüğünden başlayarak iş ahlakı ilkelerini, önce kendi ailesi başta olmak üzere, çevresinde uyguluyor olarak görmesi gerekir. Sonraki süreçte bu ilkelerin neden uygulanıyor olduğunu çocuğun kendisinin araştırması veya sevdikleri tarafından kendisine hatırlatılması gerekir. Bireyin kişiliğinin oluştuğu ve perçinleştiği çocukluk dönemini takiben gelen gençlik sürecinde ise artık bireyden öteden beri etrafında tanık olduğu ve sözünü işittiği ahlâkî ilkelere uyması beklenir. Görüleceği gibi, İslâmî eğitimin bireysel ahlak gelişimine ilişkin metodu; önce çevresel uygulama, sonra teorik bilgilendirme ve nihayet bireysel uygulama şeklindedir. Ahlâkî ilkelerin küçük yaşta, tedricilik ve tekrar esasına bağlı olarak bireylere kazandırılması, zamanla bu ilkelerin bir alışkanlık haline gelerek taklit edilmesine, sonrasında ise benimsenerek bir huy haline gelmesine neden olur (Yavuz, 1987:145-152).

Sonuç

Ahlâkî değerlerin birey ve toplum yaşamındaki değeri hakkında yapılan sayısız araştırmanında işaret ettiği gibi, ahlaktan yoksun veya sürdürülebilir bir ahlak anlayışından yoksun kültürlerin varlıklarını çok fazla sürdürmeleri olanaksızdır. Bu bağlamda İslâmî öğretinin iş ahlakıyla ilgili yaklaşımlarının da insanlığın hizmetine sunulması gerekir. Çünkü İslâm'ın iş ahlakı ve eğitim metotlarına yönelik yaklaşımlar, insan doğasına uygun ve sürdürülebilir bir nitelik arz etmektedir. İnsanlığın günümüzde ulaşmış olduğu değerler açısından İslâmî öğretinin ahlâkî ilkelerinin dikkate alınmaması veya birtakım ekonomik, siyasal ve dinsel çekinceler nedeniyle dışlanması, hatta engellenmesi diye bir gerekçeden bahsedilemez. Böylesi bir tutum sadece Müslüman toplumların değil, aynı zamanda tüm insanlığın zararına bir gelişmedir.

Fen bilimlerinde tanık olduğumuz teknolojik ve ekonomik birçok gelişmeye rağmen özellikle ahlak alanı olmak üzere sosyal bilimlerde halen ciddi sorunlarla yüzleşmek mecburiyetinde kalmaktayız. Toplumların varlıklarını sürdürmeleri ve geleceğe umutla bakmalarının önemli şartlarından olan ahlâkî ilkelerin, özellikle de iş ahlâkî ilkelerinin neler olduğu konusunda ciddi bir sorun yokken, bu ilkelerin yaşanmasında ciddi sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunların temelinde ise insan faktörü gelmektedir.

İnsan, doğuştan kötü nitelikleri olan ve tümüyle çevrenin beklentileri doğrultusunda değiştirilmesi gereken bir canlı değildir. İnsan, doğuştan getirdiği noksanlıkların giderilmesi ve isteklerinin yok edilmeyip ıslah edilmesi gereken bir canlıdır. Buna göre insanı olduğu gibi kabul eden ve kendisiyle yabancılaşmadan çevresiyle uyumunda ona yardımcı olan İslâmî öğretinin eğitim ve ahlak anlayışlarının insanlığın ortak değerleri arasına sayılması gerekir.

İslâmî eğitim sisteminin temeli, bireyin çocukluktan başlayarak çevresinde taklit edebileceği bir ortam oluşturularak tedricilik ve tekrar yöntemiyle ahlâkî öğretilerin kazandırılmasına dayalıdır. Ahlak, kanun zoruyla öğretilebilecek bir yeti olmayıp kişisel irade eğitimiyle ilgili olduğu için modern dünyanın polis devlet anlayışıyla topluma kazandırılması beklenemez. Dolayısıyla ahlâkî ilkelerin insanlığa kazandırılması görevi dinlere bırakılmalıdır. Kökeninde insana, evrene ve Tanrı'ya yer verilmeyen bir ahlâkî eğitim verilemeyeceğinin en açık kanıtı, asrımızda yaşanan sınırsız bencilliğin her geçen gün daha da yaygınlaşıyor olmasıdır.

Etkin ve huzurlu bir yaşamın ön koşullarından olan çalışma ahlakı, İslâmî ahlak anlayışında çok müstesna yeri olan bir ahlak çeşididir. Çünkü İslâmî öğretilere göre çalışmak, insanın varlık nedeni olduğu için birey, kendisini ancak bu şekilde gerçekleştirebilir. Buna göre çalışmak, İslâmî öğretinin iman, ibadet ve ahlak olarak sınıflandırılan üç temel ilkesiyle de yakından bağlı olan bir

kavramdır. Çalışmayan veya olması gerektiği gibi çalışmayan, dahası hile yapan ve başta kendisi olmak üzere topluma zararı dokunan insanların iman, ibadet ve ahlak açısından durumları tartışmalı bir hâl alır. İslâmî öğretinin çalışmayı ibadet sayıp imanın bir göstergesi olarak kabul etmesi, onun ahlaktan ne anladığına ilişkin en açık delildir. Buna göre çalışmayan ve maddi-manevi herhangi bir değer üretimine katkıda bulunmayan bireyler; sadece toplumsal bir kayıp değil, aynı zamanda dinsel olarak da günahkâr bir dindar olarak görülebilir.

Notlar

(*) Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

(**) Bu makale, Ürdün, Amman / 26 –27 Ekim 2014, Petra Üniversitesi, 4. Arap Türk Sosyal Bilimler Kongresi (ATCOSS), Eğitim, Ekonomi ve Kalkınma” programında “İş Ahlakının Kazandırılmasında İslami Eğitimin Rolü”, adlı çalışmanın geliştirilmiş halidir.

1 Calvinizm, Protestan mezhepler arasında en yaygın olan tarikat olup Protestanlığın temel-dogmasını oluşturur. Protestanlık, Calvinizm ve Püritanizm terimleri çoğunlukla birbirlerinin yerine kullanılmaktadır (Torun, 2002: 90, 91).

2 “Ben onu yaratıp içine ruhumdan üflediğim zaman...” Hicr, 15/29.

3 “Şüphesiz biz, insanoğlunu şerefli kıldık.” İsrâ, 17/70.

4 “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak temiz akıl sahibi olanlar anlar.” Zümer, 39/9.

5 “Allah, sizi yeryüzünde halife kılmıştır...” Fatır, 35/39.

6 “Nefse ve onu düzgün biçimde şekillendirip ona kötülük ve takva ilham edene andolsun ki, nefsinin arındırılan kurtuluşa ermiştir.” Şems, 91/7-9.

7 “Herkesin kazandığı iyilik kendine, işlediği fenalık yine kendinedir.” Bakara, 2/286.

8 “Gerçek şu ki insan için kendi çalışmasından başkası yoktur.” Necm, 53/39.

9 “Şüphesiz Allah, kendi içlerinde olanı değiştirip bozuncaya kadar, hiç bir toplumun düzenini bozmaz.” Râd, 13/11.

10 “Her Müslümanın sadaka vermesi gerekir. Buna imkânı yoksa kendisi ve başkaları için eliyle, çalışır. Buna imkânı yoksa sıkışmış bir ihtiyaç sahibine yardım eder. Buna imkânı yoksa iyiliği emreder. Buna da imkânı yoksa kendini başkasına kötülük yapmaktan uzak tutar. Çünkü bu da bir sadakadır.” Buhârî, Zekât 30, Edeb 33; Müslim, Zekât 55.

11 “Emrolunduğun gibi dost doğru ol!” Hud, 11/112.

12 “Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden zarar görmedikleri kimsedir.” Buhârî, İman 4; Müslim, İman 64.

13 “Müslümanlar ancak kardeşlerdir.” Hucurât, 49/10.

“Sizden biri, kendi için sevdiğini kardeşi için de sevmedikçe gerçek imana eremez.” Buhârî, İman 6; Müslim, İman 71.

14 “Hem iyilik de bir değildir, kötülük de. Kötülüğü en güzel bir şekilde sav. O zaman seninle kendi arasında bir düşmanlık olan kişinin, sanki samimi bir dost gibi olduğunu görürsün.” Fussilet, 41/34.

“Müslüman, Müslümanın kardeşidir. Kim bir din kardeşinin ihtiyacını giderirse, Allah da onun bir ihtiyacını giderir.” Buhârî, Mezalim 3, İkra 7; Müslim, Zikr 38, Birr 58.

- 15 “İyilik ve takva üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın. Allah’tan sakının!” Mâide, 5/2.
- 16 “Yeryüzünde kibir ve azamete yürüme! Çünkü sen asla yeri yaramazsın ve boyca da dağlara erişemezsin.” İsrâ, 17/37.
- 17 “Kendilerinin ihtiyaçları olsa dahi, onları öz canlarına tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar umduklarına erenlerdir.” Haşr, 59/9.
- 18 “Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin. Ancak kendi rızanızla yaptığınız ticaretle yemeniz helaldir.” Nîsâ, 4/29.
- 19 “Ölçtüğünüz zaman tam ölçün ve doğru terazi ile tartın. Bu hem daha hayırlıdır ve sonuç itibarıyla de daha güzeldir.” İsrâ, 17/35; 11/85; 55/7-9; 83/1-3.
- 20 “Söylediğiniz zaman da, yakınınız da olsa âdil olun ve Allah’a verdiğiniz sözü tutun...” Enâm, 6/152.
- 21 “Bir de Allah’ın bazınıza, diğerinden fazla verdiği şeyleri temenni etmeyin...” Nîsâ, 4/32.
- 22 “İnsanların mallarından bir kısmını bile bile günah ile yemek için, o malları hâkimlere rüşvet olarak vermeyin.” Bakara, 2/188.
- 23 “Ve onlar ki, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar.” Furkân, 25/67; 6/141; 7/31; 17/29.
- 24 “Ey iman edenler! Kat kat artırılmış olarak faiz yemeyin. Allah’tan sakının ki kurtuluşa eresiniz.” Âl-i İmrân, 3/130; 2/275.
- 25 “Allah, sizi yeryüzünde halife kılmıştır...” Fatır, 35/39.
- 26 “O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet hâline gelmesin...” Haşr, 59/7.
- 27 “Ey iman edenler! Kendisinde artık alış-veriş, dostluk ve kayırma bulunmayan gün gelmeden önce, size verdiğimiz rızıktan insanlar için harcayın...” Bakara, 2/254.
- 28 Arslan, M. (2001), *The Work Ethic Values of Protestant British, Catholic Irish and Muslim Turkish Managers*, Journal of Business Ethics; 31 (4), 88.321-339.
- 29 Sidani, Yusuf Munir and William L. Gardner (2000), “*Work Values Among Lebanese Workers*”, The Journal of Social Psychology, Volume 140, Number 5, pp.597-607.

Kaynaklar

- Adî, Yahya. (2013). *Tehzibu’l-Ahlak*. (Çev. Harun Kuşlu). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Akyüz, Niyazi ve İhsan Çapcıoğlu (2013), “Sistemik Din Sosyolojisi: Max Weber”, ss. 89-95, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 5. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Altıntaş, Hayrani. (1996). *İslâm Ahlâkı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Arıcıoğlu, M. Atilla. *Weber ve Düşünce Dünyası: Bürokrasi ve Otorite*. (http://www.liberte-download.com/Ornek/Burokrasi_ve_Otorite.pdf)
- Arslan, Mahmut (2001). *İş ve Meslek Ahlakı*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Ayengin, Tevhit. (2003). *İslâm’da İktisadî Hayatın Ahlâkî Boyutu*. İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt 16, Sayı 4, ss. 648-659.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, (1400). *el-Câmiu’s Sahîh*. (Thk. Muhibbuddîn el-Hatîb-Muhammed Fuâd Abdalbâkî). Kâhire: Matbaatu’s-Selâfiyye.
- Çapcıoğlu, İhsan (2013). “İş”, *İslamiyet-Hıristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, c. 1, ss. 407-408, M. Selçuk, H. Albayrak vdğ. (ed.), Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.

- Çağrı, Mustafa, (2013). *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Eren, İsmail. (2013). *İslâm'ın Ekonomik Yapısında İnsan Modeli: Homo Economicus ile Karşılaştırmalı Bir Çalışma*. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 18, Sayı 1, ss.367-384.
- Gök, Sibel. *İş Etiği ile İş Ahlâkı Arasındaki İlişki ve Çalışma Yaşamında İş Etiğini Etkileyen Faktörler*. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Cilt 5, sayı 1, 2008, ss. 1-19.
- Karagül, Mehmet. (2012). *Ahilik ve Sosyal Sermaye Bağlamında İş Ahlakı ve Üretim İlişkisi*. Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Sayı 32.
- Kurtuluş, Berrak. (2005). *İş Ahlakı: Geçmişte ve Günümüzde*. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı 50.
- Müslim, Ebû'l Hüseyin b. Haccâc (1426). *Sahîhu Muslim*. (Thk. Muhammed Fâriyâbî). Riyâd: Dâr Tayyibe.
- Tillich, Paul. (2006). *Ahlak ve Ötesi*. (Çev. Aliye Çınar). Ankara: Elis.
- Torun, İshak. (2002). *Kapitalizmin Zorunlu Şartı: Protestan Ahlâk*. Cumhuriyet Üniversitesi. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, ss.89-98.
- Uçanok, Başak. (2004). *Çalışma Ahlakının Kontrol Odağı, Dindarlık ve Demografik Değişkenlerle İlişkisi*. M.Ü. Örgütsel Davranış Anabilim Dalı Bülteni. (9), ss.3-18.
- Torlak, Ömer, Özdemir Şuayıp, Erdemir Erkan, (2013). *İş Ahlakı Raporu*. İGİAD.
- Weber, Max. (1999). *Protestan Ahlâk ve Kapitalizmin Ruhu*. (Çev. Zeynep Gürata). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- , (1993). *Sosyoloji Yazıları*. (Çev. Taha Parla). İstanbul: Hürriyet VakfıYy.
- Yavuz, Kerim. (1987). *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Zaim, Halil. (2013). *İş Hayatında Erdemli İnsanın Yetkinlikleri ile Performans Arasındaki İlişki*. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi. Yıl 12, Sayı 23. ss.181-196.